

DOI:

EILER FERENC*

Egy új megközelítés eredményei – kérdőjelekkel

Egry Gábor bő másfél évtizede foglalkozik a 19-20. századi magyar és román nemzet- és nemzetiségpolitika, valamint a romániai magyar (és szász) kisebbségi identitás és közösségépítés különböző aspektusaival. A kérdéskör már elismert szakértőjeként 2015-ben jelentette meg *Etnicitás, identitás, politika*¹ című nagymonográfiáját, melyben arra tesz kísérletet, hogy a romániai és (cseh)szlovákiai magyar kisebbségek 1918 és 1944 közötti történetét az eddigi megközelítésektől eltérő nézőpontból és az összehasonlító módszer alkalmazásával vizsgálja meg. Elemzésének fókuszában egyfelől az identitáspolitikának a történeti szakirodalomban használt fogalma áll (ez némileg különbözik az eredeti szociológiai fogalomhasználatától), másfelől a kisebbségek mindennapjainak világa, annak változása vagy állandósága az impériumváltást követő több mint két évtizedben. A szerző alapállása egyértelmű: a kisebbségtörténettel foglalkozó közép- és fiatalabb generáció legjelesebb képviselőihez hasonlóan a sérelmi szemléletet meghaladó megközelítésre vállalkozott.

Egry Gábor érdeklődése az elmúlt évtizedben a politika- és gazdaságtörténet felől egyre inkább a társadalomtörténet felé fordult, s a kötetről is elmondható, hogy abban a társadalomtörténet, illetve a történeti szociológia felől közelít vizsgálata tárgyához. (A politikátörténet tisztán — a politika társadalomtörténeti megközelítés nélküli vizsgálatában — csak egy-egy alfejezet erejéig kap lényegi szerepet, s ott is csak azért, hogy ezek a leíró részek az elemzéshez szükséges információs bázist biztosítsák az olvasó számára.) A

* A szerző az MTA TK Kisebbségkutató Intézetének tudományos főmunkatársa.
E-mail: eiler.ferenc@tk.mta.hu

¹ Budapest: Napvilág Kiadó, 2015.

könyv azon történeti munkák közé tartozik, amelyek célul tűzik ki az interdiszciplinaritást vagy a multidiszciplinaritást, s ebből következően más diszciplínák terén is komoly elméleti megalapozottságot igényelnek. Egry a munka elején nemcsak összefoglalja azoknak a főleg nemzetre, nacionalizmusra koncentráló (főként szociológiai) elméleteknek a fontosabb tételeit, amelyeket a vizsgálatnál irányadónak tekint, de ezeket konzekvensen használja is az elemzés megfelelő pontjain. A nemzet konstruktivista értelmezéséből indul ki, elvetve az esszencialista megközelítések előfeltevéseit. Mindvégig (az első fejezetben különösen hangsúlyosan) ragaszkodik a Brubaker-féle *triadikus modell* általa továbbgondolt változatának használatához, ami az identitások vizsgálatánál egyértelműen jó döntésnek bizonyult. Ezenkívül felhasználja a *mindennapi etnicitás* (Brubaker, Feischmidt, Fox, Grancea), a *nemzeti közömbösség* (Zahra), a *banális nacionalizmus* teóriáinak és az ezek alapján folytatott kutatások eredményeit. Látja ugyanakkor ezeknek az elméleteknek a korlátait is: a triadikus modell esetében például kevesli az anyaország – nemzetiesítő állam – kisebbség hármasának viszonyrendszerében lévő lehetőségeket, s ezért negyedik elemként a régiókat, a regionális eliteket is beemeli az elemzésbe. A nemzeti közömbösség esetében pedig hangsúlyozza, hogy az elvártól különböző cselekvés nem feltétlenül egyenlő a nemzet kategóriájának elvetésével.

Természetesen Egry tisztában van azzal, hogy a szociológiai és kulturális antropológiai kutatások módszertanában felhasználható eszközök nagy része nem áll a történész rendelkezésére, ezért kénytelen több évtizedes írott, tehát a tartalom szempontjából már legalább egy szűrőn átfuttatott források elemzésére hagyatkozni. (Nem készíthet mély- és csoportos interjúkat, nem végezhet résztvevő megfigyelést, korlátozott mértékben állnak rendelkezésére statisztikai adatsorok, s a közvélemény-kutatások eredményeire sem támaszkodhat.) Maradnak tehát a fent említett diszciplínák releváns kutatásainak kérdésfelvetései, a kutatás tárgyához való közelítés módszertana, és persze mindenekelőtt olyan forráscsoportok bevonása a vizsgálatba, amelyek azzal kecsegtetnek, hogy feldolgozásuk választ ad a feltett kérdésekre. A szerzőnek jó érzékkel sikerült olyan forrásokat kiválasztania a budapesti és romániai levéltárakban, amelyek révén — ha korlátozottan is, de — megragadhatók a hétköznapi világának etnicitása vagy a nemzetet

belüli, esetleg nemzetek közötti határátlépések, határtermelések jelensége és formája (nyelvvizsgákkal kapcsolatos dokumentumok, ösztöndíjasok beszámolóí, bírósági jegyzőkönyvek stb.). A történeti források természetesen csak korlátozottan alkalmasak a mindennapi etnicitás vizsgálatára, s a reprezentativitás hiánya is időnként kérdéseket vethet fel, Egry azonban — bár maga is jelzi a dilemmákat — úgy látja, hogy az általa kiválasztott források alkalmasak a jelenségekkel kapcsolatos tipizálásra. Ezzel a megállapítással legtöbbször egyet is érthetünk, még ha egy-két esetben kétségek merülnek is fel az olvasóban, hogy a fennmaradt források valóban elérik-e azt a kritikus tömeget, amelyből határozott következtetések vonhatók le (például az 1934–1935-ös román nyelvvizsgák kérdése).

A könyv egy rövid – az elemzésbe bevont elméletek súlyponti kérdéseinek és ezek felhasználási lehetőségeinek ismertetésével, a módszertannal, valamint a szerzőt izgató kérdések tematizálásával foglalkozó – fejezet után három nagy részre tagolódik. Az első (*Identitások*) az 1918 utáni (és részben előtti) identitásdiskurzusokat elemzi relacionálisan, a második (*Szakpolitikák és kategóriák*) az identitáspolitikákat szakpolitikákként mutatja be, a harmadik pedig (*Mindennapok*) az etnicitásnak a társadalom alsó szintjén, a mindennapok világában való megnyilvánulásait vizsgálja. (Kissé zavaró, de egyértelműen szerkesztési kérdés, hogy az egyes fejezetek számozása az ún. „részek” esetében nem indul újra. Így lényegében 3 (+1) részről és 8 „fejezetről” beszélhetünk.) A szerző feltett szándéka volt az összehasonlító elemzés alkalmazása, de ezt a célkitűzést csak korlátozott mértékben sikerült teljesítenie. A második részben ugyanis már felborul az elsőben még példásan megvalósított egyensúly, s az elemzés súlypontja eltolódik a romániai magyarság irányába, a harmadikban pedig a csehszlovákiai magyarok már csak „kontrollcsoportként” jelennek meg. Ez nyilvánvalóan a rendelkezésre álló, illetve felkutatott forrásanyagban megfigyelhető asszimetriának köszönhető. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy ne lehetne érvényes következtetéseket levonni például a mindennapi etnicitással kapcsolatban, de ez a tény az érvelésnek a Kárpát-medencei magyar kisebbségek egészére vonatkozó, *forrásokkal is alátámasztható* érvényességét némileg relativizálja.

A kötet első átfogó része az identitással és identitáspolitikával foglalkozik. (Egry a kisebbségi sorsba került magyarság esetében a

korlátozott adottságok miatt mindenekelőtt a csoportról való beszédet/diskurzust tartja identitáspolitikának.) Kiindulópontként a kibővített triadikus modell felhasználásával a kérdésben releváns szereplők önképét, valamint az egymásnak tulajdonított nemzeti karakterjegyeket ütközteti. Fontos megállapítása, hogy ezek nem egyik pillanatról a másikra keletkeztek 1918 után, hanem mindegyiknek megvoltak a történelmi előképei, s ezek az esszencialista felfogást tükröző megközelítések által közvetített képek a következő évtizedekben, a hatalmi viszonyok gyökeres átalakulása után is meglepő állandóságot mutattak minden szereplő esetében. (Ha meg is figyelhető némi dinamika a kérdésben, az maximum az azonos régiókban élő magyarok és románok, szlovákok relációjában érvényesül, itt is korlátozott mértékben.)

A magyar identitáspolitikának alakítása szempontjából a domináns szereplő mindvégig egyértelműen Budapest volt, ami egyfelől a rendelkezésre álló erőforrásaiból, másfelől a magyar kisebbségek mozgásterét beszűkítő nemzetiesítő államok fellépéséből következett. A magyar kormányzatok cselekvésükben kivétel nélkül a feltételezett „nemzeti egység” megőrzése szükségességének axiómájából mint a területi egység visszaállításának előfeltételéből indultak ki. Ez a tény önmagában nem jelent újdonságot a kérdéssel foglalkozó kutatók számára, amint az sem, hogy mind a csehszlovákiai, mind a romániai magyarok esetében beszélhetünk egyfajta nemzeti szétfejlődésről ebben az időszakban. Egry valójában a kérdés megközelítésének módjában, az egyes jelenségek több szempontból történő, jórészt nacionalizmuselméletek által ösztönzött megközelítése révén hoz újat. Bár részletesen foglalkozik az identitáspolitikát alakító kisebbségi politikai elitek (pártok) működésével, stratégiáival – nem megelégedve a középosztály domináns helyzetéről az identitáspolitikában, valamint a nemzedéki kérdés szerepéről sem –, ezek annyiban érdeklők, amennyiben közelebb visznek az általa eleve problematikusnak tartott „nemzeti egység” kérdésének, a „határtermelés”, a „nemzeti szétfejlődés” és regionalizmus fogalmának és jelenségének magyar kisebbségekre vonatkoztatott megértéséhez.

A csehszlovákiai szlovák és magyar, valamint az erdélyi román és magyar kisebbségi regionalista diskurzusok elemzése kapcsán joggal állapítja meg, hogy a négy vizsgált eset közül egyedül a szlovákiai magyar diskurzusnak nem volt történelmi előképe, ezért itt

meg kellett teremteni, s fel kellett építeni azt a sajátos történeti hagyományt, amelyre az elitek az „önazonosítás” során rendszeresen hivatkozhattak. Az persze számomra továbbra is kérdés, hogy mennyiben beszélhetünk az erdélyi románság esetében a két világháború között valódi regionalista törekvésekről, s mennyiben volt szó inkább az ország irányításáért folytatott küzdelemről.

A könyv második nagy, szakpolitikákkal foglalkozó tartalmi egysége azt vizsgálja, hogy az identitáspolitikák tartalmi elemeit a különböző állami és nem állami szereplők miként próbálták meg célba juttatni és keresztülvinni az egyes célcsoportokon, mennyire voltak hatékonyak ezek a kísérletek, s a történetek szereplői miként reagáltak azokra az elvárásokra, amelyek önazonosságuk megváltására vagy befolyásolására/alakítására irányultak. Az első fejezet a kisebbségi ösztöndíjas fiatalok magyarországi élményeit vizsgálja, jórészt magyarországi levéltári források alapján; a második az 1930-as romániai és csehszlovákiai népszámlálás kapcsán elemzi a kisebbséghez tartozó egyén konfrontálódását az önazonossága körül zajló küzdelemmel; a harmadik azt járja körül, hogy mit értett a román állambiztonság az irredenta fogalmán, kik tartoztak ide, s hogy lehetett bekerülni ez alá a címke alá; a negyedik pedig a harmincas évek közepén megtartott romániai közalkalmazotti nyelvizsgák kérdésével foglalkozik.

A Magyarországra, a Hunfalvy Internátusba és a Külföldiek Kollégiumába érkező csehszlovákiai és romániai magyar ösztöndíjasok esetében a szerző nem csak azokat az elvárásokat ismerteti, amelyeket a fenntartók és működtetők az intézményekben, mint egyfajta „szabályozott határátkelőkben” a jövő kisebbségi elitjének szánt generációval szemben megfogalmaztak, s nemcsak a képzés nemzeti egységre, nemzeti büszkeségre fókuszáló hangsúlyos elemeit ismerteti. Legalább ennyire fontos — Egyre érdeklődése szempontjából talán még fontosabb is — annak feltérképezése, hogy az anyaországi lakosokkal, hivatalossággal, bürokráciával, politikával való szembesülésük és érintkezésük egy szomszéd országban való szocializációval a hátuk mögött, az ösztöndíjasok egy részében miért vezetett egyfajta magyar–magyar határtermeléshez. (A negatív élmények, mint például a magyarországi antidemokratikus politikai berendezkedés, a nemzethez való tartozás magyarországi felületes megélése, a társadalmi szolidaritás alacsony szintje, a bürokratizmus sokukban a reveláció helyett a kritikus

távolságtartáshoz vezetett.) A II. rész egyik legjobb tanulmányában Egry érzékenyen nyúl a témához, és finoman rajzolja meg az interakcióban résztvevő összes aktor motivációit, benyomásait és a tapasztalatokból levont következtetéseit.

A következő tanulmányok mindegyike — az egymástól eltérő témaválasztások ellenére — hangsúlyozza, hogy az a kép, mely szerint a kisebbségi magyarság sorsa csupán szenvedéstörténetként, a többségi állam aktivitása pedig nemzetiesítő törekvésként írható le, legalábbis árnyalásra szorul. Egry szerint a nemzetiesítő törekvés kétségtelen jelen volt a nagypolitika szintjén és az állami hivatalok célkitűzéseiben, az egyes konkrét „projektek” esetében azonban a helyi viszonyok, az egyes személyiségek és érdekcsoportok gyakran keresztülhúzhatták és húzták is a hivatali bürokrácia csúcsának szándékait. Így például a nyelvvizsgabizottságok sokszor szolidárisak voltak a vizgára kötelezettekkel, s a köztisztviselői karon belüli összetartástól vezetve a központi utasítással szemben is igazolták az érintetteket, az irredenta kategóriába való besorolás pedig jelentős mértékben függött a táblázatokat készítő helyi vagy középszintű illetékesek hozzáállásától. Érdekes lenne tudni, hogy az említett köztisztviselői szolidaritás valóban jellemző volt-e egész Erdélyben, vagy voltak regionális, esetleg településmérettől függő adottságok, amelyek miatt ez nem érvényesült mindenütt olyan komoly arányban, mint a szerző által vizsgált megyékben.

A népszámlálásokkal foglalkozó tanulmány nemcsak azért izgalmas, mert a romániai és csehszlovákiai gyakorlatok bemutatása kapcsán tudatosítja, hogy mind a nemzetiesítő állam, mind a saját kisebbségi politikai elit számára milyen fontos kérdéssé vált a 20. századra az egyének etnikai csoporthoz kötése, illetve a hivatalos népszámlálási aktusnak a saját célok érdekében történő befolyásolása, de be is mutatja azokat a „praktikákat”, amelyekkel egyfelől a számlálóbiztosok igyekeztek olykor a többségi nemzethez tartozók számát növelni, másfelől pedig a kisebbség politikai elitje próbálta meg a magyar nemzetiségű lakosságot a várható „visszaélésekre” felkészíteni. Az elemzésben természetesen felmerül a nemzeti közömbösség kérdése is. (Politikailag exponált kategóriaként a választásokon leginkább szem előtt lévő csoportjuk az aktivisták voltak, a népszámlálások kapcsán pedig leginkább az alsóbb társadalmi rétegekből kerültek ki azok, akiket vagy nem érdekelt, hogy melyik kategóriába írják őket, vagy nem emeltek szót

a számlálóbiztos döntése ellen.) Egy helyesen hangsúlyozza, hogy nehéz eldönteni, hogy az egyes manipulációk az állami elvárásnak vagy a kérdezőbiztosok túlbuzgóságának köszönhetőek-e, ugyanakkor azt is kiemeli, hogy a népszámlálások tanulmányozásánál érdemes olykor az adatfelvételekkel szemben, a kisebbségi elit által hangoztatott panaszokat is óvatosan kezelni, mivel pl. az 1930-as csehszlovákiai népszámlálás esetében dokumentálható, hogy a benyújtott sérelmeknek meglepően alacsony volt a száma, s hogy az ottani magyar sajtó is igyekezett hangulatot kelteni a magyar olvasók körében.

A kötet harmadik része helyi szinten vizsgálja az etnicitás megnyilvánulásait, főleg Romániára koncentrálva, de ki-kitekintve Csehszlovákiára is. Egy a már az előző részben is megfogalmazott két alapvető állítását itt részleteiben is kibontja. Ezek szerint a két világháború közötti kisebbségtörténet nem írható le folyamatos asszimilációs törekvésként egyfelől, másfelől pedig identitásvesztésként. Emellett pedig az etnicitás, illetve az etnikai kérdésekkel való szembesülés az érintettek, de a többségi társadalomhoz tartozó aktorok esetében sem volt folyamatosan, napi szinten jelen lévő kérdés. A mindennapi etnicitás kutatási eredményeinek, szempontrendszerének bevonásával közelít a szerző. (Az előbbinél a magától értetődőnek vett tárgyi világra és cselekedetekre koncentrál, ami az érintettek számára természetes, gyakran nem is tudatosan bennük a jelenlévő etnikus tartalom. Az utóbbi négy kategóriát, szituációt vizsgálja Brubaker és társai kolozsvári kutatása nyomán: az ugratást és gúnyolódást, hallgatást és tabusítást, etnikai forrású konfliktust, a nemzetileg megjelölt kategóriák közti választást.)

A több alfejezetből álló rész szinte minden lehetséges helyzetet megvizsgál, ami a kisebbséghez és a többséghez tartozók oldaláról az érintkezés során vélt vagy valós etnikai tartalmat hordozhatott, amennyiben annak a történeti forrásokban nyoma maradt. (A szerző is utal rá, hogy ebben a vizsgálatban szó sem lehet reprezentativitásról, és az adottságok miatt mindenekelőtt olyan dokumentumok maradtak fenn, amelyek valamilyen konfliktusos helyzetről, gyakran ezek ellentmondásos értelmezéséről vagy lefolyásáról emlékeznek meg.) Legfőbb üzenete, hogy a mindennapok érintkezéseiben nem minden esemény/konfliktus

mögött volt etnikai tartalom, s hogy adott esetben több körülmény is felülírhatta a központi, gyakran a kisebbségeket hátrányosan érintő hivatalos elvárások helyi szintű érvényesítését – főleg az „organikus nacionalizmus” harmincas évekbeli térnyerése előtt. (Ilyen lehetett a bürokrácia összetartása, adott intézmények, hivatalok kapacitáshiánya, a helyi lakosság szolidaritása, egyfajta középosztályi kultúrán alapuló szolidaritás.) Ez természetesen nem jelenti azt, hogy Egry megkérdőjelezné a térség államainak nemzetiesítő voltát, sőt több helyütt hangsúlyozza, hogy igenis létezett a kisebbségek pozícióinak visszaszorítására irányuló komoly állami törekvés mind Csehszlovákiában, mind Romániában, különösen erősen az impériumváltás után, a berendezkedés fázisában, majd a harmincas években, az organikus nacionalizmus előretörésének idején. Jó lenne persze tudni — némelyik aspektus esetén történik is erre utalás —, hogy kutatása eredményeit mennyiben befolyásolhatták a regionális adottságok (etnikai arányok, városiasodás stb.), a kiélezett helyzetek (állások kérdése, pozícióharc, földreform, általában véve a gazdasági érdekütközések), vagy hogy azok a példák, amelyeket az egyfajta középosztályi szolidaritás létezésére hoz, mennyiben tekinthetők elszigetelt jelenségeknek, s miként működtek olyan szituációkban, amelyek megoldása a felek számára egzisztenciális következményekkel járt vagy járhatott.

A kötet utolsó fejezete tömören és a lényegi pontokra koncentrálva, rendkívül jól foglalja össze a kutatási eredményekből levont következtetéseket. Ezek közül egy, eddig általam még nem említett kérdéskörrel érdemes külön is foglalkozni, jelesül, hogy mennyiben tekinthető az impériumváltás összmagyar traumának. Úgy vélem, hogy a trauma fogalmának értelmezése körüli okfejtés az akkori helyzet értékelésében csak részben visz előbbre, bár kétségtelenül beleillik a politikai elit identitáspolitikát alakító aktivitásáról elfogadott/kidolgozott (mindezzel együtt vállalható) koncepcióba. Érteni vélem, hogy Egry azért szentelt ennek a kérdésnek külön figyelmet, mert nem értett egyet azzal a széles körben – s a történészszakmában is – elterjedt hozzáállással, amely természetes adottságnak tekinti, bevett és lassan elcsépeelt szófordulatként alkalmazza a „trianoni trauma” szóösszetételt, s teljességgel elhanyagolja azt a szerepet, amelyet az „identitáspolitikusok” a veszteségérzés tudatosításában,

kialakításában és fenntartásában játszottak. Ha ebből a szempontból nézzük okfejtését, akkor az az elvárás, hogy a *kulturális trauma* koncepciója hangsúlyosabban jelenjen meg az elemzésekben, teljességgel megalapozott. Úgy véli azonban, hogy a „személyes érintettségen alapuló” trauma fogalma csak nagyon korlátozottan alkalmazható a helyzetre: a menekültek, a határ mentén élők, legfeljebb a középosztály esetében, a többi társadalmi csoport pedig valójában nem traumaként élte meg az eseményeket, mert korábban semmiféle közvetlen kapcsolata nem volt az érintett területekkel és az ott élőkkel. Lehet természetesen érvelni emellett az álláspont mellett — a szerző meg is teszi —, de két szempontot talán érdemes lenne figyelembe venni. A világháború a személyes tapasztalatok, valamint a nacionalizmust természetesen felszító sajtó révén az 1920 utáni Magyarország lakosságának jelentős részét is érzékennyé tette a „nemzeti” kérdéssel való foglalkozásra, de legalábbis az erre a kérdésre való odafigyelésre (még ha az elkövetkezendő húsz évben nyilvánvalóan „jól is jött” az identitáspolitika magyarországi alakítóinak erre való célirányos rádolgozása). Ami pedig a kisebbségbe került magyarokat illeti, a hatalmi viszonyok átalakulásával való szembesülés és a tudat, hogy többségből kisebbségbe kerültek, ennek legváltozatosabb, nemritkán egzisztenciális következményeivel együtt is, szintén felvetheti annak a kérdését, hogy esetükben elvetendő-e a trauma szó használata, vagy itt is csak a *kulturális trauma megteremtéséről* beszélhetünk, a hangsúlyt kizárólag az identitáspolitikások tevékenységére s annak hatására helyezve. Úgy vélem, hogy a fekete-fehér megközelítés elvetése, amit a szerző az elemzések során többször is (joggal) figyelmünkbe ajánl, ebben az esetben is célravezető lenne.

Egry Gábor könyve nem mindenki számára könnyű olvasmány. Nemcsak azért, mert az elemzésbe bevont szociológiai és kulturális antropológiai elméletek fogalmait, nyelvi fordulatait, érvelési módját (természetesen) konzekvensen használja, s ez az ezekben kevésbé jártas olvasók számára megnehezítheti a leírtak értelmezését, hanem azért is, mert egy-egy téma kibontásánál nemritkán újabb és újabb altémák értelmezését is bevonja az elemzésbe, ami összességében persze hozzájárul a kialakítandó kép árnyalásához, de néhol nehezen követhetővé teszi a gondolatmenetet. A választott módszertan következtében nem hiszem, hogy elkerülhetőek lettek volna a szövegben a tartalmi ismétlések. Mivel minden jelenséget, minden

aktor motivációját körüljárja, nem szem elől tévesztve a kapcsolódási pontokat, ráadásul külön figyelmet szentel az identitáspolitikát művelő „felső”, a szakpolitikát végző „középső” és az identitáspolitiká célsoportjaként meghatározható „alsó” szintnek, így szükségszerű, hogy az elemzések nemcsak összeérnek, hanem néhol át is fedik egymást.

A szerző hatalmas forrásbázisra építve készítette el elemzését. A kurrens magyar, román, angol és német nyelvű szakirodalmat nemcsak ismeri, de elemzően használja is, nemritkán vitába szállva egyes szerzők téziseivel. A felhasznált, jól kiválasztott levéltári dokumentumok zöme magyarországi és romániai levéltárakból származik, s csak sajnálható, hogy a csehországi és szlovákiai levéltárakban nem készült ilyen mélységű forrásfeltárás.